International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2025; 11(5): 225-227
© 2025 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 18-09-2025
Accepted: 17-10-2025

Lingareddy Uma Maheswari
Department of Agama, National Sanskrit University Tirupati, Tirupati, Andhra Pradesh, India

Corresponding Author:
Lingareddy Uma Maheswari
Department of Agama, National Sanskrit University Tirupati, Tirupati, Andhra Pradesh, India

श्रीवैखानसकल्पसूत्रम्

Lingareddy Uma Maheswari

प्रस्तावना

सर्वैः ज्ञायते यत् सर्वेषाम् इहपरसाधनसंसर्गसोपानभूतः वैदिकक्रियामार्गनिर्वहणरूपः भगवद्रूपसन्दर्शनलाभः चित्तनैर्मल्यसाधनभूतज्ञानराशिसर्वस्वः आगम इति।

भगवद्रूपसंसाधनद्वारा अर्चन-अभिषेक-महोत्सव-विशेषाराधनक्रियाभिः देवताभेदेन असौ नौकविधः भिद्यते शैव-वौष्णव-शाक्त-गाणापत्य-सौर-कौमारादिभेदेन। दक्षिणभरते लब्धप्रतिष्ठौ द्वौ शैव-वैष्णवौ एव।

शिवस्य अराधनाद्वरा कैलासप्राप्तिः शिवतत्त्वसंसाधनद्वारा ज्ञानलाभः शिवस्य मन्दिरानिर्माणद्वारा सौभाग्यसिद्धिः सञ्जायत इति शैवागम उपदिशति।

तत्र द्विधा विभक्तः वैष्णवागमः वैखानस-पाञ्चरात्र इति । पाञ्चरात्रं तावत् अज्ञाननाशकं विज्ञानप्रदायकं तन्त्र-मन्त्र-आगम तन्त्रान्तरभेदैः श्रीमन्नारायाणोपदेशसंहितानामभि: ग्रन्थैश्च राराजति।

वैखानसं तावत् विष्णुपारम्यप्रतिपादकं शब्दप्रमाणसहितं मन्त्रविनियोगासर्वस्वं च भवतीति ज्ञायते। वैखानसस्यास्य आधारभूतं श्रीवैखानसकल्पसूत्रं स्यात् । इदं सूत्रं विखनोमुनिना उपदिष्टमभूत । इदं द्वात्रिंशत् प्रश्नैः सूत्रैः गृह्य-धर्म-प्रवर-श्रौतेति चतुर्भि: विभक्तं च।

आपस्तम्ब-बोधायन-कात्यायनादिसूत्रेषु इदं वैखानसं सूत्रं विशिष्टं प्रधानतमं सर्वैः मानितमाद्यम् इति दशमशताब्दे विद्यमानः श्रीश्रीनिवामखिः दशभिः हेतुभिः साधितवान् विव्रितवान् उपदिष्टवान् च।

दशहेतवः के? वैखानसकल्पसूत्रस्वरूपं कीदृशं ? श्रीनिवासमखिः कीदृशः ? तस्य परिचय: कः? इत्येतान् अंशान् याथामति पत्रेऽस्मिन् प्रस्तेतुमिच्छामि।

श्रीनिवासमखि

वेङ्कटाद्रौ वेङ्कटनाथपादकमलद्वन्द्वसमाराधनसुधीः कौशिकगोत्रजः गोविन्दाचर्यप्रसिद्धः द्विज: वसति । तस्य पत्नी तावत् रुक्मिणी । भगवतः रमाकान्तस्य अनुग्रहवशात् दम्पत्योः श्रीनिवासमखिनः त्रिंशदुत्तरचतुस्सहस्रेषु व्यतीतेषु कलिवर्षेषु सर्वजित्वत्सरे तुङ्गस्थे सवितरि तथा चन्द्रेच वैशाखे प्राजापत्ये नक्षत्रे श्लाघनीये लग्ने च जनिमलभन्त।

एते तावत् वेद-वेदाङ्ग-शास्त्राध्ययनेन सह पाकयज्ञ-हविर्यज्ञ-सोमयज्ञानुष्ठानेन यज्ञपुरुषं श्रीमन्नारायणम् आराध्य श्रीनिवासादीक्षित श्रीनिवासमखि वेदान्तदेशिक इति दिशि दिशि प्रतीता अभवन्।

एते नैकान् ग्रन्थान् विरच्य व्यासप्रणीतानां ब्रह्मसूत्रणां लक्ष्मीविशिष्टाद्वैतनाम्ना वैखानसवाङ्मयसम्बद्धं भाष्यमेकं विरचितवन्तोऽभवन्।

अथ स व्याचख्यौ विस्तरेण श्रीवैखानससूत्रम्। यत्र तस्य समस्तवेदार्थवेदिता सर्वस्मृतिज्ञता अष्टादशनिष्णातत्वं धर्मशास्त्रमर्मज्ञता अन्यच्च पाण्डित्यं प्रकटी भवति। तत्रादौ दशभिः हेतुभिः वैखानससूत्रस्य सर्वसूत्रोत्कृष्टत्वं तत् सूत्रिणां सर्वब्राह्मणोत्कृष्टत्वं च सप्रमणं प्रदर्शितम्।

इत्येतेषां श्रीनिवासमखिनां जीवनवृत्तान्तं पाण्डितीसौरभं च श्रीनिवासदीक्षितेन्द्रचरित्र[1] ग्रन्थाधारेण वयं ज्ञातुं प्रभवामः।

दशविधहेतव

- अखिलजगत्कारणभूतेन विखनसा प्रणीतत्वात्।
- सर्वसूत्राणामादित्वात्।
- सर्वकर्मसु श्रुतिमार्गानुसारित्वात्।
- समन्त्रकसर्वक्रियाप्रतिपदाकत्वात्।
- निषेकसंस्करादिमत्वात्।
- अष्टादशशारीरसंस्कारप्रतिपादकत्वात्।
- साङ्गक्रियाकलपवत्वात्।
- मन्वाद्यैः स्वीकृतत्वात्।
- अखिलजगदेककारणभूत श्रीमन्नारायणैकपरत्वात्।
- तत् सुत्रोक्तधर्मानुष्ठानवतामेव भगवत् प्रियतमत्वोपपत्तेश्च।

एतान् दशहेतुन् साङ्गोपङ्गं विव्रितुमिच्छामः।

- **अखिलजगत्कारणभूतेन विखनसा प्रणीतत्वात्:** समस्तजगज्जन्मस्थितिध्वंसमाहानन्दैकहेतोः भगवतः परब्रह्मणो नारायणस्य वैखानसादिशब्दवाच्यत्व सम्भवात् तन्नाभिनलिनसञ्जातस्य ब्रह्मणोऽपि अङ्गादङ्गादिति[3] मन्त्रोक्तप्रकरेण वैखानसदिशब्दवाच्यत्वमुपपद्यते।

    अन्तर्हितानां खननाद्वेदानान्तु विशेषतः।
    स विभुः प्रोच्यते स वै विखना ब्रह्मवादिभिः।[4]
    भगवति नारायणे वैखानसशब्दप्रयोगः प्रतिपादितः।

विष्णुसहस्रनामभाष्ये वैखानशब्दविचारे श्रीमहाविष्णुः धरणीं विशेषेण खनित्वा पातालवासिनं हिरण्याक्षं वाराहं रूपमास्थाय जघान। वेदान्ततत्त्वमीमांसादिनि खननं कृतवान् हरिः। नाम्ना विखनसं प्राहुः यं च वैखानसं तथा। एतेन श्रीमहविष्णुः एव विखनसशब्दवाच्येन प्रसिद्धोऽभूत्।
अखिलजगत्कारणभूतः श्रीविखनाः इति कारणात् तेन प्रणीतं श्रीवैखानसकल्पसूत्रम् अत्यन्तम् उत्कृष्टं प्रामाणिकम् अपौरुषेयं च भवतीति वक्तुं निश्चप्रचः।

- **सर्वसूत्राणामादित्वात्:** मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च[5] इति श्रुतिवचनमाधारीकृत्य परमपुरुषमुखज्जातस्याग्नेः औपासनाग्निरिति नामासीत्। तत् औपासनाग्निकुण्डविधानं सर्वं वैखानससूत्रे एव द्रष्टव्यम्।
  सूर्यस्य चतुरश्रमण्डलकल्पनं वैखानसूत्रे[6] एव प्रोच्यते। सूर्यसावर्णिकमन्वन्तरादारभ्य सूर्यमण्डलस्य वृत्ताकारत्वप्रतीतिः प्रसिद्धा। तदनुसारं बोधायनादिभिः[7] वृत्ताकारत्वप्रतिपादनद्वारा इदं वैखानससूत्रं सर्वसूत्राणामादिमं भवतीति निश्चप्रचः।
  सर्वसूत्राणामादित्वात् अयं हेतुः एभिः कारणैः संसाधितः विव्रितश्च।

- **सर्वकर्मसु श्रुतिमार्गानुसारित्वात्:** "ऋग्वेदः प्रीणातु" इत्यादिना शुद्धाचमनविधौ सूर्यश्च आपोहिष्ठा अर्घ्यप्रदानविधौ मन्त्राः आघारकर्म नवग्रहहोमः अर्चनं पञ्चमूर्तिविधानं एतान् सर्वं श्रुतिमार्गानुसारित्वात् अस्य वैखानससूत्रस्य सर्वसूत्रोत्तमत्वं सिद्ध्यति।[8]

- **समन्त्रकसर्वक्रियाप्रतिपादकत्वात्:** नित्यानुष्ठानविधौ ब्रह्मयज्ञे पुण्याहे अन्तहोमे नान्दीकमुखपूर्वक उपनयनादिषु शारीरसंस्कारेषु स्थालीपाकादिषु अपरक्रियायां च समन्त्रकत्वं प्रत्यपादयत्।
  समन्त्रकसर्वक्रियाप्रतिपादनद्वारा पूर्णत्वादेव सर्वसूत्रोत्तमत्त्वं चास्य सूत्रस्य सिद्धमिति निरूपतः अयं हेतुः।

- **निषेकसंस्करादिमत्वात्:** निषेकविषयेऽपि उत्पत्यसंभवात् सङ्कल्प-दर्शन-स्पर्शन-दृष्टिप्रसारणेति कर्मभिः वधूमुखेक्षणद्वारा प्रजासाधनार्थं भवतु इति धिया उद्दिष्टः निषेकसंस्कारः। असौ संस्कारः आदौ वैखानससूत्रे एव उपदिष्टः। इतरेषु सूत्रेषु निषेकं विना गर्भाधानसंस्कारं आदौ उपदिष्टत्वात् अस्य सूत्रस्य वैलक्षण्यं उत्कृष्टत्वं च निरूपितो वर्तते अनेन हेतुना।

- **अष्टादशशारीरसंस्कारप्रतिपादकत्वात्:** प्लवाह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म।
  इति श्रुतिवचनरीत्या[9] अष्टादशसंख्या वैशिष्ट्यं सुष्टु उपदिष्टं वर्तते।
  अष्टादशपुराणानि अष्टादशपर्वाणि अष्टादश स्मृति – ज्योतिषशास्त्रग्रन्थकर्तारः सन्तीति आर्षवाङ्मयमुपदिशति ।एतदष्टादशसंख्या वैशिष्ट्यं मनसि निधाय वैखानसकल्पसूत्रे[10]

  अथ निषेकादि संस्कारान् व्याख्यास्यामः।

ऋतुसङ्गमन-गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्त-विष्णुबलि-जातकर्मोत्थन-नामकरण-अन्नप्राशन-प्रवासगमन-पिण्डवर्धन-चौल-उपनयन-पारायण-व्रतबन्धविसर्गोपाकर्म-समावर्तन-पाणिग्रहणनीत्यष्टादशसंस्काराः शारीराः।
इति अष्टादशसंस्कारप्रतिपादकत्वात् अस्य सूत्रस्य श्रेष्ठत्वं सर्वोत्कृष्टत्वञ्चोपपद्यत इति निरूपितो अयं हेतुः।

- **साङ्गक्रियाकलपवत्वात्:** अङ्कुरार्पण-शताभिषेक-अग्निद्वयसंसर्ग-पुत्रपरिग्रह -ब्रह्ममेध-वृषोत्सर्जनादि प्रतिपादनेन साङ्गक्रियाकलापवत्वं उपदिष्टमभूत् वैखानसकल्पसूत्रे[11] अनेन अनन्तस्थिरफलप्राप्तिः प्रदर्शिता। अतः सूत्रान्तरनैरपेक्ष्यात् सर्वसूत्रोत्तमत्वं स्वातन्त्र्यञ्च घटत इति निरूपितः सप्तमो होतुः।

- **मन्वाद्यैः स्वीकृतत्वात्:** मनु-व्यास-गौतम-यम-शङ्खलिखित-हारीत-वसिष्ठ-बोधायन-आपस्तम्बादयः स्वीयग्रन्थेषु वानप्रस्थाश्रमधर्मप्रसंगे श्रीवैखानससूत्रोक्त वानप्रस्थधर्मा एव ग्राह्या ते अत्यन्तं मूर्धन्यभूता इति उद्घोषितवन्तः ते।
  अनेन अस्य श्रीवैखानसूत्रस्य अखिलशिष्टपरिगृहीतत्वमस्तीति साधित अयं हेतुः।

- **अखिलजगदेककारणभूत श्रीमन्नारायणैकपरत्वात्**

  नारायणपरायणो निर्द्वन्दो मुनिः[12]
  विष्णोर्नित्यार्चा सर्वदेवार्चना भवति[13]
  तद्विष्णोः परमं पदं गच्छतीति विज्ञायते[14]

इत्यादि सूत्रवाक्यैः उपक्रम-उपसंहारयोः मध्ये च सर्वत्र सर्वक्रियासु श्रीमन्नाराणैकपरत्वप्रतिपादनात् सूत्रमिदं परमैकान्तित्वं श्रीमन्नारायणैकपरत्वं भवतीति नवमो हेतुर्निरूपितः।

- **सूत्रोक्तधर्मानुष्ठानवतामेव भगवत् प्रियतमत्वोपपत्तेश्च[2]**

  तेषां वैखानसो वरः।[15]
  वैखानसा वा ऋषय इन्द्रस्य प्रिया आसन्।[16]
  अनन्यशरणा राजन् तस्माद्वैखानसा वराः।[17]

इति प्रतिपादितरीत्या वैखानसाः विष्णोः प्रियतमा भवन्ति।
वैखानसानामेव परमैकान्तित्वं भगवत्प्रियतमत्वञ्चोपपद्यते इति निरूपितः दशमो हेतुः।

उपसंहार

एभिः दशभिः हेतुभिः विखनोमुनिप्रणीतं श्रीवैखानसकल्पसूत्रं सर्वसूत्रेषु आदिमम् उत्कृष्टं दैविकं श्रीमन्नारायणपारम्यम् अद्वितीयं श्रुतिमार्गोपेतं साङ्गक्रियाकलापसहितं सर्वैः मानितं भवतीति राद्धान्तोऽयमंशः।

वैखानसार्य दिव्याज्ञा वर्धतामभिवर्धताम्।।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

1. श्रीनिवासदीक्षितेन्द्रचरितम्, वैखानसविद्यानिलयम्-हैदराबाद्-2006
2. दशविधहेतुनिरूपणम् – पृष्ठम् 2
3. कृष्णयजुर्वेदः (एकाग्नि) 2,12,1.
4. आनन्दसंहिता
5. पुरुषसूक्तम्
6. 4,13
7. बौधायनीयप्रयोगरत्नमाला
8. वैखानसगृह्यसूत्रम्
9. मुण्डकोपनिषत् 2-7
10. 1,1,-2
11. वैखानसगृह्यसूत्रम्
12. वैखानसगृह्यसूत्रम् 1,1-16
13. तत्रैव 4,10
14. तत्रैव
15. वराहपुराणम्
16. ताण्ड्यब्राह्मणम् 14.4.7
17. कूर्मपुराणम्
18. दशविधहेतुनिरूपणम्, तिरुमलतिरुपतिदेवस्थानम्, तिरुपतिः-1997
19. श्रीविमानार्चनाकल्पः, तिरुमलतिरुपतिदेवस्थानम्, तिरुपतिः-2022
20. श्रीवैखानसकल्पसूत्रम्, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः-2009